

L'Arbre dels començaments de medicina de Guillem Pagès

ALBERT SOLER

(Centre de Documentació Ramon Llull - Universitat de Barcelona)

L'any 2002 Lola Badia va publicar l'edició crítica dels *Començaments de medicina*, de Ramon Llull, dins del volum V de la sèrie Nova Edició de les Obres de Ramon Llull. La versió catalana d'aquesta obra, que és l'original, s'ha conservat en tres manuscrits que, en l'edició esmentada, reben les sigles A, V i D.¹ Aquest darrer, avui sabem que és una còpia que va fer Guillem Pagès, un escriptor col·laborador estret de Ramon Llull durant almenys vint-i-cinc anys;² tanmateix, en el moment en què Lola Badia feia la seva edició, aquest detall tan significatiu encara no es coneixia. Durant els treballs preparatoris ella em comentava que s'inclinava per establir D com a testimoni base, malgrat que els testimonis A i V presentaven una *scripta* molt homogènia, de bon llegir, més moderna. En la introducció va desenvolupar aquesta idea i va avançar una hipòtesi que força anys més tard hem formulat i sostingut col·lectivament Badia, Santanach & Soler: que hi ha una *scripta* catalana primitiva en els còdexs més antics que, a partir de la segona meitat del segle XIV, va ser objecte d'una actualització en una segona *scripta*.³ Així, doncs, va ser el seu bon criteri com a editora el que va fer que encertés plenament, des del punt de vista textual, codicològic i històric, el que havia de ser el testimoni base dels *Començaments de medicina*.

1. Es tracta dels manuscrits següents: (A) Milà, Biblioteca Ambrosiana, I 117 Sup. S (folis 127r-179r), del segle XV; (D) Dublín, University College. Archives, B 95 (folis 1r-24v), de final del segle XIII; (V) Venècia, Biblioteca Marciana, Fr. Z. 25 (folis 1r-38r), del segle XV.

2. Guillem Pagès va copiar manuscrits lullians almenys entre 1274 i 1301; n'hem conservat sis, alguns dels quals amb traces o indicis d'intervencions personals de Llull. Veg. Soler 2006.

3. En concret, el 2002 Badia deia que «la grafia d'AV és més etimològica que no pas la de D, que presenta un tipus de coherència més aviat fonètica; entenem que l'antecedent de la branca d'AV, en un moment o en diversos, va trobar arcaic el sistema de representacions de D i es va comportar, en part, com un editor que regularitza i retoca» (NEORL, V, 31). Vegeu posteriorment Badia, Santanach & Soler 2010.

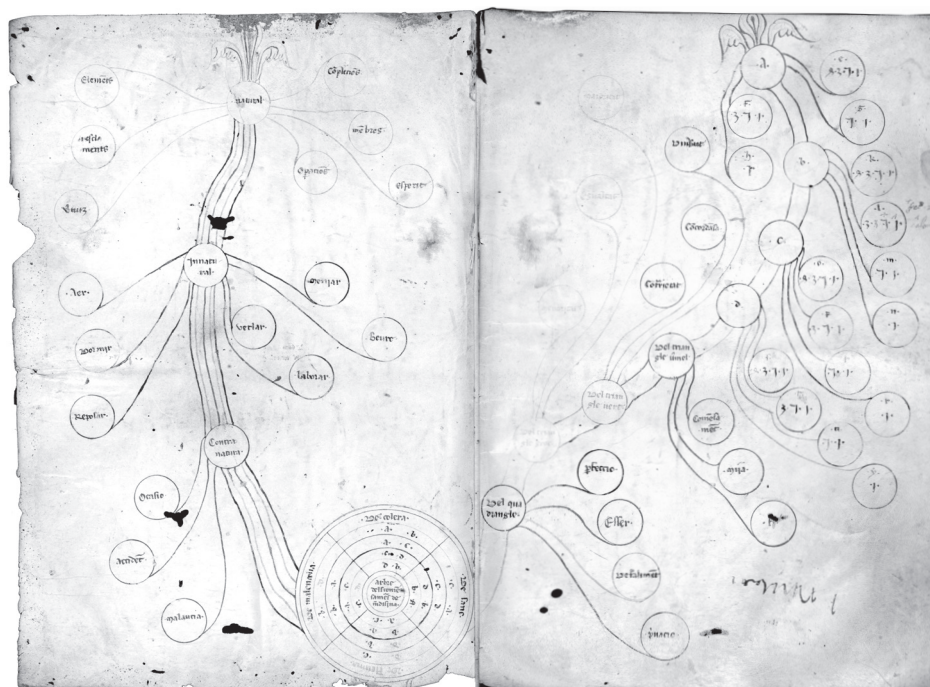
En aquesta nota d'homenatge i de reconeixement al mestratge i a l'amistat de Lola Badia, voldria centrar-me en la figura de l'Arbre dels començaments de medicina que va dur a terme Guillem Pagès, amb la col·laboració d'un il·lustrador, en el còdex a què m'acabo de referir.⁴ El que em proposo d'explicar té relació amb les múltiples i variades recerques lul·lianes de Lola Badia no només pel que fa a la medicina lul·liana, sinó també pel que fa a l'ús que Ramon fa dels colors en la seva obra.

El manuscrit D dels *Començaments de medicina* està format per dos sexterns de pergamí, de dimensions prou generoses, que encara ho serien més si no haguessin patit la intervenció dels relligadors.⁵ A banda dels sexterns, hi ha un bifoli d'un pergamí una mica més gruixut, que, a la part interior, conté el dibuix de l'Arbre. Aquest bifoli, encara que avui està deslligat, havia estat cosit als dos sexterns i constituïa l'inici del còdex.⁶ El manuscrit, per tant, en obrir-se, oferia un dibuix a cinc colors —negre, blau, vermell, verd i groc—, de grans dimensions, que ocupava senceres dues pàgines acarades i que tenia una forma suggeridora i alhora complexa. L'estat de conservació actual no fa justícia al que devia ser aquest dibuix en el seu estat original: el color verd ha virat a un color gris pàl·lid, que costa de distingir del negre sèpia, i el color groc pràcticament ha desaparegut. Ens l'hem d'imaginar en un pergamí blanc i sense cap tara afegida pel pas del temps, amb uns colors llampants i uns traços ben definits. Per a un lector de l'època, obrir el manuscrit i trobar-se l'Arbre dels començaments de medicina havia de ser, si més no, impactant.

4. Guillem Pagès, si més no, va copiar tots els termes que hi ha inscrits a les arrels, el tronc i les fulles de l'Arbre. És ben possible, però, que el disseny i l'execució del dibuix fos obra d'un altre artesà. Aquí, per simplificar, li atribuirem hipotèticament tota aquesta feina a ell mateix.

5. Les mides actuals de la pàgina són 326 x 220 mm, amb una caixa d'escriptura de 240 x 165 mm; és el tercer més gran dels còdexs conservats copiats per Pagès i podem considerar que té una talla mitjana-gran (Soler 2006: 232).

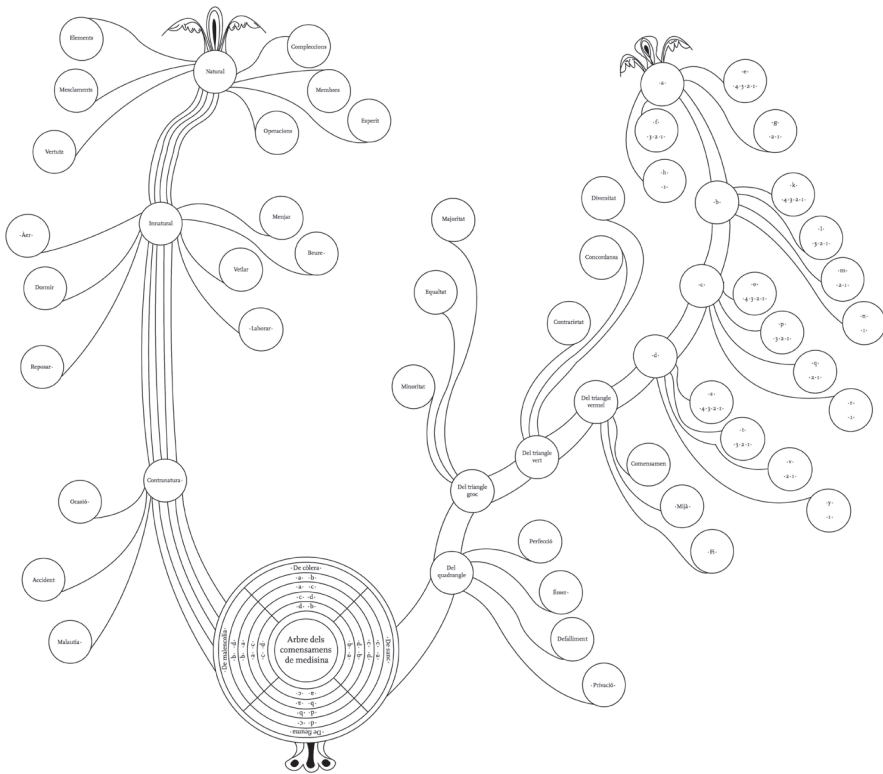
6. Lola Badia, a la descripció del manuscrit que fa a la seva edició de NEORL, V, explica que els dos sexterns estan deslligats i que es conserven dins del bifoli, separats uns i altre d'unes cobertes de cartó i paper que potser són del segle XVIII. Aquesta circumstància, sens dubte, era accidental: els forats que el bifoli presenta al plec central coincideixen exactament amb el lligat dels dos bifolis i mostren, per tant, que aquest havia estat relligat amb aquells. Actualment, el manuscrit B 95 de la Franciscan Library de Dún Mhuire, a Killiney, es custodia als arxius de la University College de Dublín, i tots els elements del còdex es conserven dins d'una carpeta; el bifoli ja no actua com a portafolis dels sexterns.

Dublín, University College. Archives, B 95, folis Iv (<<https://tinyurl.com/y93dylcr>>) i IIr (<<https://tinyurl.com/y8rg96mx>>).

Cap altra còpia dels *Començaments de medicina* no ha estat tan generosa en la representació de l'Arbre. Tots els altres testimonis conservats de l'obra són llatins i tots, sense excepció, han reduït el dibuix a una sola cara de foli.⁷ L'esquema següent permet, amb més comoditat, fer-se una idea de la complexitat de la figura —composta d'arrels, tronc, brancatge i fulles— que va executar Guillem Pagès:

7. L'edició de ROL, XXXI, reproduïx diversos d'aquests arbres entre les pp. 432-433. Val a dir que l'esquema de l'Arbre elaborat per al referit volum també es desplega en dues làmines (entre aquestes mateixes pàgines).

Esquema de l'Arbre dels començaments de medicina de Guillem Pagès (<<https://tinyurl.com/y7emzq7q>>).

És important identificar els diferents components de l'Arbre:

1. Les arrels recullen les diverses composicions possibles (òptimes, menys adequades o dolentes) dels humors de la medicina hipocraticogalènica i de les seves propietats, representats per lletres i colors.
2. La primera branca de l'Arbre, la de l'esquerra, és la dels principis de l'antiga medicina, amb tres subconjunts.⁸
3. La segona branca de l'Arbre, la de la dreta, representa la nova medicina lul·liana i està dividida en dues parts:

8. Tal com precisa Badia a la introducció de la seva edició dels *Començaments*, «corresponen al resum introductori de la medicina present a la *Isagoge* de Joanicí, el primer component de l'*Articella*» (NEORL, V, 9).

- Les qualitats ABCD, presents en setze medicaments simples representats per les lletres EFGHJKLMNQPQRSTVY en quatre graus possibles: 4, 3, 2, 1.
- Tres triangles de la Figura T i un quadrangle de la Figura X de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*.⁹

La relació que s'estableix entre la primera i la segona branca de l'Arbre és només instrumental: la primera proporciona els materials bàsics amb els quals hom emprà les eines que li forneix la segona («los graus e-ls triangles») i podrà construir d'aquesta manera una nova ciència mèdica racional.¹⁰

El primer problema que havia de plantejar-se l'il·lustrador era com havia de distribuir els diversos elements que conformen l'Arbre en l'espai de què disposava, de manera que el resultat fos clar i ordenat. Pagès, o l'il·lustrador que hagués intervingut en aquella ocasió, tenia a la seva disposició una superfície de dibuix molt gran. Les dues branques dibuixen dues diagonals en la pàgina i els diferents principis es distribueixen agrupats a banda i banda, penjant en forma de ramells. En total, quaranta-nou rodones que contenen principis, penjant d'onze rodones inserides en el tronc: la pàgina s'omple de línies, rodones i lletres, i el conjunt, per a un lector que s'enfronta per primer cop a l'obra lul·liana, resulta fascinant.

El dibuix de Guillem Pagès, d'altra banda, presenta uns trets decoratius propis que el singularitzen. A la branca esquerra, cada un dels tres components que la formen, ha estat copiat amb un color; de baix a dalt: vermell («Contra-natura»), blau («Innatural») i verd («Natural»). I el tronc d'aquesta branca està format per línies de colors blau, verd i vermell, que surten del costat esquerre de la roda que constitueix les arrels de l'Arbre, que té els mateixos colors. En la descripció de l'Arbre que fa Llull, aquests detalls cromàtics de la branca esquerra no s'especifiquen i hem de pensar que són purament decoratius o, com a molt, suggeridors de la relació que uneix els diversos elements.

Els colors dels components de la branca dreta sí que tenen un paper significatiu i molt rellevant i per això s'especifiquen minuciosament en la descripció. En canvi, torna a tenir una intenció purament decorativa el fet que el

9. Cal tenir en compte que en la realització de Pagès, aquests tres triangles i el quadrangle s'han representat amb rodones.

10. «Lullo usa le figura dell'ars per dare alla medicina, come all'astronomia, una struttura rationale che elimini l'incertezza del procedere empirico» (Pereira 1979: n. 17).

tronc d'aquesta branca estigui format per trams del mateix color de l'element que té més proper.¹¹ Tot resulta extraordinàriament esquemàtic, però, així i tot, el realitzador del dibuix es permet uns lleus tocs decoratius com els que s'acaben de descriure i com les fulles en forma de plomall que rematen, al capdamunt, les dues branques de l'Arbre, i com els que s'intueix —més que no pas es veu— que hi havia al peu de la roda de les arrels.

La forma arbòria complexa sota la qual Llull reuneix i ordena els components de la seva obra té una funció didàctica i propedèutica que connecta amb el fet que adreça explícitament els *Començaments de medicina* als estudiants pobres que passen fatigues per seguir els estudis reglats de medicina a les universitats. Això diu en precisar per què l'obra se centra en les febres, i no en altres malalties:¹²

Con febra sia la pus universal malautia, *et cor esta art sia abreuçada per so que en breu de temps traga de trebay los escolans pobres, que per pobretat an trebayl en continuar l'estudi de medicina*, e cor los comensamens universals son demostracions et comensamens als comensamens particulars, per asó nos en general tractam de les febres tan solament, et esquivam a tractar de les altres malauties per so que no alongem la art, et per asó cor per la art potz devalar de l'universal al particular, et de los uns comensamens a los altres (NEORL, V, 48).

El caràcter compendiós del sistema lullià permet que sigui suficient mostrar l'aplicació dels principis de la nova medicina «artificial» a un sol camp i que els nous professionals mèdics després els apliquin a qualsevol patologia gràcies a la destresa que hauran adquirit.¹³

Per això, la primera distinció de l'obra, dedicada a la descripció de la figura de l'Arbre i, per tant, a l'enumeració dels principis, comença amb aquesta declaració tan rotunda sobre la necessitat de recursos visuals que ajudin a la lectura:

11. De les arrels a la rodona que representa el quadrangle és de color verd; del 'quadrangle' fins a la rodona que representa el triangle groc és de color groc; del 'triangle' groc a la rodona del verd és de color verd; del 'triangle' verd al vermell és de color vermell; del 'triangle' vermell a la D és de color verd; de la D a la C és de color blau; de la C a la B és de color negre; de la B a la A és de color vermell.

12. Vegeu el comentari que fa M. Pereira d'aquest passatge (1979: 15).

13. Per això mateix insisteix, al pròleg, en el caràcter breu de l'obra: «E departim aquest libre abreuçadament en .x. distincions» (NEORL, V, 43).

Natura es d'enteniment que *entena mils per demostració feta per vista et per oïment, que per oïr tan solament. Et per asò nos, al comensament d'aquest libre formam .i. arbre segons esta manera*, per tal que ab les flors demostrem veritat de so que ensercam a l'umà enteniment, lo qual arbre es apelat Arbre dels comensamens de medissina (NEORL, V, 44).

Que Ramon parli d'«oïr» el text, i no de llegir-lo, no és només una reminiscència de la dimensió oral de la cultura medieval, sinó que probablement és un indicatiu que té al cap un context comunicatiu de tipus escolar. Per això mateix insisteix, en alguns llocs, en la conveniència que el lector desenvolupi els seus propis recursos didàctics i tingui una actitud activa en el seu procés d'aprenentatge:

Qui aquesta art vol entendre ni saber, a ssaber li cové l'alfabet damunt dit, et cové que les flors de l'arbre *translat en altres flors movables et entalades*, per tal que pusca demostrativament mesclar et formar et igualar et creixer o minvar les unes ab les altres (NEORL, V, 46).¹⁴

L'ús de colors en la figura de l'Arbre és un recurs visual fonamental. La policromia en les representacions gràfiques és una adquisició fonamental de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, tal com ha assenyalat Lola Badia.¹⁵ Encara que complica —i encareix— moltíssim la feina del copista, representa una ajuda eficaç a la memorització de les correspondències entre humors, propietats

14. I, en parlar del nocturlabi o Esfera de la nit: «[22] *Si tu fas de lautó o d'altre metal, o de paper*, i^a. roda que a l nom damunt dit, et que es estrument a conixer les hores de la nit, lo qual estrument sia fet segons esta figura» (NEORL, V, 110). També és un recurs visual, que en aquest cas té a veure amb la *mise en texte*, l'ús dels guarismes àrabs 4,3,2,1, que Llull reserva per a la representació dels graus per tal que no es puguin confondre amb cap altra xifra, per a l'expressió de les quals utilitzarà les xifres romanes (NEORL, V, 45).

15. «La dimensió intel·lectual, en aquest cas semiòtica, del color és un recurs preuadíssim per al Llull dels primers anys: les Arts quaternàries són policromes i desenvolupen un sistema de representació basat en les sis tintes bàsiques de l'Edat Mitjana —si comptem el blanc del suport escriptori—, negre, vermell, blau, verd, groc, que funciona en part al marge dels valors establerts de la simbologia heretada. [...] Malgrat els esforços d'alguns copistes i il·luminadors dels segles XIII i XIV mai no ha estat fàcil treballar sobre els colors de les Arts primeres de Ramon: no hi ha dubte que la marginació gràfica gairebé total del color a partir de 1290 forma part del paquet de mesures pràctiques del pas de les Arts quaternàries a les ternàries» (Badia 2003: 18).

i medicaments, d'una banda; i dels principis de cadascun dels tres triangles i del quadrangle, de l'altra.¹⁶ El programa cromàtic aplicat al disseny de l'Arbre és detallat minuciosament en el text de l'obra perquè és indefugible:¹⁷

Cascuna de les lletres cové esser flor en l'arbre, et cové aver apropiada color la letra et sos graus, per so que les lletres e los graus se covengen a fer la demostració. On per asó nos apropiam a la .A.E.F.G.H. color vermela, et aquesta color metexa donam als graus qui son de calor. A la .B.K.L.M.N. donam color negra, et asó metex als graus qui son de seccor. A la .C.O.P.Q.R. donam color blava, et asó metex de los graus qui signifiquen humiditat. A la .D.S.T.V.Y. donam color vert, et a los graus qui son de fredor.

Lo triangle vermèl es en .iii. flors: comensament et mijá et fi. Et lo triangle vert es en altres .iii. flors, so es a ssaber: diversitat, concordansa, contrarietat. Lo triangle groc es departit en altres .iii. flors, so es a ssaber: en majoritat, egualtat, menoritat.

Lo quadrangle es departit en .iiii. flors: esser, privació, perfecció, defalimnt. Esser es de color vermela, et perfecció de color blava, et privació de color negra, et defalimnt de color vert (NEORL, V, 45-46).

El diagrama arbori dels començaments de medicina està format per la reunió de dos esquemes i dues taules que s'haurien pogut integrar perfectament per separat dins de l'exposició. Agrupar les quatre figures en una de sola resultava molt més difícil des del punt de vista del seu disseny i de la seva realització. Llull els va voler reunir perquè volia expressar gràficament que la seva proposta d'una nova ciència mèdica era alhora general i compendiosa:¹⁸ en reunia les parts en un tot articulat, abastable i harmònic; la plasmava amb una forma emblemàtica, amb valor al mateix temps al·legòric i diagramàtic.

El manuscrit D ofereix la realització més antiga de l'Arbre dels començaments de medicina. No tots els detalls de mida, impaginació i disseny es poden

16. «L'attribuzione dei colori, qui e in tutte le altre figure dell'*ars*, aumenta l'efficacia mnemotecnica» (Pereira 1979: 18).

17. Guillem Pagès incorre en algun error en l'aplicació d'aquestes instruccions; veg. NEORL, V, 18, n. 9.

18. «General» i «compendiosa» són alguns dels adjectius que Llull associa a diverses versions de l'Art. Aplicats a la medicina lul·liana, indiquen que aquesta dona raó de tots els àmbits de la medicina mitjançant un nombre concret de principis generals. Pereira (1979: 8) ja remarca que, entre totes les obres mèdiques lul·lianes, els *Començaments de medicina* és la que té un caràcter més general.

atribuir a l'autor, però és difícil pensar que el conjunt, per la seva excepcionalitat, no obeeixi a la seva intenció original i personal: encapçalar el primer tractat científic d'aplicació de l'Art amb una figura d'una gran força visual, que integra tots els dominis de la medicina i totes les eines per renovar-la, i oferir-la com a gran pòrtic en un dels primers —si no el primer— manuscrits que se'n va copiar.

BIBLIOGRAFIA

- BADIA, Lola (2003). «Natura i semblança del color a l'*opus lul·lià*: una aproximació», *SL*, 43, pp. 3-38.
- BADIA, Lola; SANTANACH, Joan & SOLER, Albert (2016). *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge*, trad. Robert Hughes, Londres: Tamesis.
- PEREIRA, Michela (1979). «Le opere mediche di Lullo in rapporto con la sua filosofia naturale e con la medicina del XIII secolo», *EL*, 23, pp. 5-35.
- SOLER, Albert (2006). «Estudi històric i codicològic dels manuscrits lul·lians copiats per Guillem Pagès (ca. 1274-1301)», *ATCA*, 25, pp. 229-266.